

19. YÜZYILDA BUHARA HANLIĞI'NDA BİR SEYYAH VE TABİP: JOHANN MARTİN HONİGBERGER A Traveler and a Physician in the Khanate of Bukhara in 19th Century: Johann Martın Honigberger

Mehmet ALPARGU*

ÖZET

Dr. Honigberger, tıp adamı ve bir seyyah olarak ilgi çekici bir şahsiyettir. Aldığı tıp eğitiminden sonra Doğu'ya olan merakı sebebiyle Osmanlı Devleti'nin çeşitli coğrafyalarında vazife yapmış, Sih Devleti'nde uzun süre hükümdarın doktoru olarak hizmet etmişti. O bu görevleri sırasında ilginç gelişmeleri gözlemleme fırsatı bulmuştur. Zorluklardan yılmayan ve yaşadıkları ile tecrübelerini yazarak önemli bir seyahatname oluşturan Honigberger, Buhara'ya da gitmiş, burada bir süre kalmış ve Buhara'daki yetkililerle görüşmelerde bulunmuş ve ayrıca bu şehirde mesleğini de icra etmiştir. Onun bu izlenimleri 18. yüzyılın ilk yarısında Buhara Emirliği'nin tarihi hakkındaki bilgilerimize katkılarda bulunacak niteliktedir. Özellikle Buhara'nın yöneticisi olan kuşbeyi ile ilgili tespitleri, Buhara'nın sağlık konusundaki yetersizliği ile ilgili görüşleri oldukça önemlidir.

Anahtar kelimeler; Honigberger, Orta Asya, Buhara, kuşbeyi, ajan, Desmaisons.

ABSTRACT

Dr. Honigberger is an interesting personality as a traveler and physician. After his medical education he served in various lands of the Ottoman Empire, since he was interested in the East, and served in the Sikh state as doctor of the ruler for a long time. He had the opportunity to observe interesting events during his tasks. Honigberger, who was not intimidated by the difficulties, and who composed an important travel book by writing his experiences, went to Bukhara and stayed there for a while and negotiated with the authorities and practiced his profession in this city, too. His impressions make contribution to our knowledge about the Emirate of Bukhara's history in the first half of the 18th Century. Especially his views about the koshbegi and opinions about the inadequacy in health issues are very important.

Keywords; Honigberger, Central Asia, Bukhara, koshbegi, spy, Desmaisons.

* Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, alpargu@sakarya.edu.tr

Buhara 18 ve 19. yüzyıllarda birçok Müslüman ülkede İslam'ın en önemli ilim merkezlerinden biri sayılmaktaydı. Buna karşılık Avrupalı seyyahlar Buhara'yı genellikle geri kalmışlığın ve despotizmin hüküm sürdüğü bir yer olarak değerlendirmişlerdir. Bu değerlendirmeyi onlar kendi kriterlerini kullanarak elde etmişlerdir. 19. yüzyılın son otuz yılına kadar seyahatnameler Avrupalı okurlar için ülkenin coğrafyası, tarihi ve kültürü hakkında ana kaynak görevi yapmışlar, bireysel olarak yola çıkan seyyahlar ise çoğunlukla kendilerinden önce bölgeye giden seyyahların eserlerini okumuşlar, Buhara'da ise Müslüman kılavuzların rehberliğinden yararlanmışlardır.¹ Bu çerçevede Buhara'dan geçen Dr. Honigberger'in izlenimleri değişik açılardan önem taşımaktadır.

1- Eğitimi ve İlk Faaliyetleri

Johann Martin Honigberger 10 Mart 1795'te Bükreş'in 166 km kuzeyindeki Kronstadt'ta (bugünkü Braşov) doğdu. Sakson bir aileden gelmektedir. Çocukluğu hakkındaki bilgiler çok azdır; yazılarında bu devreden söz etmemektedir. Onun çocukluğunu geçirdiği dönemde Alman kolonileri milli ve kültürel geleneklerini muhafaza ediyorlar, dillerinin orijinine ve lehçelerine sadakat gösteriyorlardı. Yaşayış biçimleri de öyleydi.²

Mahallesinde başladığı ilköğrenimini Honterus Koleji'nde devam ettirdi. Dil öğrenmede zorlanmadı. Zaten çocukluğundan itibaren çok dilli bir şahıstı. Almancanın yanında, Romence ve Macarca biliyordu. Dilsel arka planını Asya'ya yaptığı seyahatler sırasında tamamladı. Ömrünün sonunda on bir dile hâkim konuma gelmişti. İkinci kademe eğitimini tamamladıktan sonra Honigberger, eczacılığı şehrinde bulunan Boltosch isminde bir eczacıdan öğrendi. Bistritz Koleji'nde Berger'den dersler aldı. Tıp eğitimini nasıl gerçekleştirdiği konusunda cevaplanamamış sorular bulunmakta olup, söylenebilecek belki de en önemli husus Honigberger'in oto-didaktik bir öğrenimi olduğudur.³ Sonraları homeopatik tıbbın önemli isimlerinden biri oldu.⁴ Honigberger eczacılık alanındaki eğitim çalışmalarını 1815'te tamamladı. Çalışkan ve yaptığı işlerde seri hareket eden bir insan olarak tanınmaktaydı.

2- Doğuya Yolculuk ve Ön Asya'daki Çalışmaları

Eğitimi tamamladıktan sonra onun ideali doğuya yönelerek tanımadığı ülkelere gitmek ve o bölgelerde tıbbi faaliyetler yürütmektir. Bilmediği doğu memleketlerine karşı egzotik bir merak içindeydi. Bunu ifade ederken Doğu'ya gitmesi yönünde içinde gizli bir dürtü olduğunu söylemektedir. 1816'da İstanbul'a geldi ve daha sonra Tokat valisinin emrine doktor olarak girdi (1817). Zorlu bir kış yolculuğunun sonunda Tokat'a ulaşmıştı. Ancak burada

¹ Von Kugelgen, "Buchara im Urteil Europäischer Reisender Des 18. und 19. Jahrhunderts", s.415.

² Sigaléa, **Johann-Martin Honigberger**, s.11.

³ Sigaléa, **age.**, s.12.

⁴ Homeopati tıp anlamında benzeri benzerle tedavi diye tanımlanabilecek bir yaklaşımdır. Dr. Hahnemann tarafından sistemleştirilmiştir.

kısa bir süre kalan Honigberger, yıl bitmeden önce kutsal mekânları ziyaret etmek amacıyla bir yolculuğa çıktı. Halep'e giderken rahatsızlandı ve bir müddet orada ikamet etti. 1819'da kutsal yerleri ziyaret edebildi.⁵ (Wilder 1901: 343). Sonraki gelişmeler onu Mısır'a yöneltti. İskenderiye ve Kahire'ye ulaştığında Mehmet Ali Paşa'nın özel eczacısı olarak görev aldı. 1820-1821'de asilere karşı yapılan bir tedip seferine askeri doktor olarak katılma mecburiyetinde olmasına rağmen, bir veba salgını sebebiyle bu durum gerçekleşmedi. Kötü giden bu harekât sırasında onun on iki arkadaşı savaştan geri dönememişti.⁶ 1822'den itibaren Suriye'de bulunan Honigberger, koruyucu hekimlik ve çiçek aşısı uygulamasını sürdürmüş, bu ülkede tanınmış bir hekim durumuna gelmişti. Çok para kazanmış ancak kazandığı bu paranın büyük kısmını yolunu kesen soygunculara kaptırmıştır. Bu sıralarda Dr. Henri de Türck ile Şam'da karşılaşan Honigberger, onunla birlikte Bağdat'ta Davut Paşa'nın yanında hekim olarak göreve başlamış, ancak bu şehirde elde ettikleri kazancı yeterli görmedikleri ve kalmak istemedikleri için bir tavsiye mektubu temin ederek Lahor'daki Fransız misyonuna gitmek için hazırlanmaya başlamışlardır.

Yolculuk sırasında mevsimin seyahat için uygun olmayışı sebebiyle Şiraz'da kalan iki doktor, burada bir yandan doktorluk vazifelerini icra ederken diğer yandan da Farsça öğrenmişlerdir. Ancak kötü muamele gören doktorlar, İsfahan'a ve buradan Herat ve Kabil'e gitmek istemişlerse de İsfahan'da da zorluklarla karşılaşmışlardır. Mahalli doktorlar onları istemiyorlardı, hatta suikast bile tasarladılar. Bu durumun kendilerine haber verilmesi ve valinin koruma sağlaması sayesinde şehri güvenlik içinde terk etme imkânına kavuşan iki doktor, tekrar yola çıkmak zorunda kalmışlardır.

Yolculukları sırasında Kirmanşah-Bağdat yolu üzerinde Urugurd'da Şiilerin Muharrem törenlerine rast gelmişler ve bu onlar için ilginç bir gözlem fırsatı olmuştur. Bir süre sonra iki arkadaş Bağdat'ta yollarını ayırmak zorunda kalmışlardır.⁷ Çünkü de Türck yolda geçirdiği rahatsızlıktan dolayı Hindistan projesinden vazgeçmiş ve Paris'e dönmüştür. Honigberger Lahor'a doğru yolculuğuna devam edecektir. 1829 yılının kışında Antoine isimindeki yardımcısı ile birlikte Basra, Muskat, Karaçi yolunu takip ederek, Haydarabad'a ve Multan'a doğru çok zorlu geçen bir yolculuk gerçekleştirmişlerdir. Bu esnada Honigberger kanlı ishale tutulmuştu. Karaciğerindeki ağrı onu fazlasıyla sıkıntıya sokuyordu ve deve üstünde kendisine dayanak sağlanarak seyahat edebilmekteydi. Bazen konuşmak için bile zorlanıyordu.

Bu zorlu süreç ve nekahet devresinin hayli uzun sürmesine rağmen Honigberger bu zor günleri atlattı, denizde ve karada süren dört aylık bir yolculuktan sonra 1829 yılının baharında Lahor'a ulaşmıştır. O dönemde Sihlerin başında bulunan Ranjit Singh ordusunu güçlendirerek, Sihleri birlik haline getirmişti. Hindistan'da dört sene kalarak başarılı hizmetler yapan Honigberger, Ranjit Singh'den izin alarak sıra özlemi çektiği Avrupa'ya gitmeye karar vermiş ve Sind'den Gazne'ye pek bilinmeyen bir yolu kullanmıştır (Saint-Martin:

⁵ Wilder, *History of Medicine*, s.343.

⁶ Sigaléa, *age.*, s.20.

⁷ Sigaléa, *age.*, s.21.

123).⁸ Bu çerçevede Kabil'e uğramış ve orada Afgan hükümdarı Dost Muhammed'in kardeşi ve serdarı Cebber Navab Han'ın yakın ilgisi ve misafirperverliği ile karşılaşmış ve buradan hareketle daha sonra Buhara Hanlığı'nın topraklarına girmiştir. Honigberger, normal görevlerinin yanında entelektüel bir merak içinde Doğu'nun birçok yerinden önemli miktarda eski para ve benzeri arkeolojik malzeme toplamıştır.

3- Buhara'ya Ulaşma ve Buhara'daki Çalışmalar

Buhara'ya ulaşan Honigberger, Navab Han'dan aldığı tavsiye mektubunu kuşbeyine⁹ vermiş, oda onu bir ölçüde sorguya tabi tutmuştur. Bu sorgu sırasında ondan daha önce bölgeye gelen Joseph Wolff¹⁰ ve Alexander Burnes¹¹ hakkındaki görüşlerini dinlemek istemiş, kuşbeyi de bu kişilerle ilgili düşüncelerini aktarmıştır. Burnes'ün İngiltere'ye gideceğini söylemesine rağmen Hindistan'a gittiğini ve bu bakımdan onun yalancı olduğunu, Wolff'un ise iyi bir insan olduğunu söylemiştir. Honigberger, kendisinin verdiği cevaplar ile ilgili herhangi bir şey söylememektedir. Kuşbeyinin Burnes'ün casus olduğuna inandırıldığını yazan seyyah, bu sırada bir başka seyyah ve ajanının durumu ile ilgili karmaşanın da tam ortasında kendisini bulmuştur. Orenburg valisinin gönderdiği iyi derecede Arapça ve Farsça bilen ve Müslüman bir kişiymiş gibi davranan Desmaisons ile ilgili şikâyetler de bu sırada kuşbeyinin gündemindedir. Buhara'ya yabancıların girmemesine dair emri çiğnediği ve Müslümanların kutsal mekânlarını ziyaret ederek kirlettiği için idam edilmesi konusunda yapılan baskılardan sonra, durum emir ve kuşbeyi tarafından incelenmiş, Desmaisons suçsuz bulunmuştur.¹²

⁸ Saint-Martin, *Histoire des Découvertes Géographiques des Nations Européennes*, s.123.

⁹ Kuşbeyi, koşbegi: Buhara'da Mangit Hanedanlığı döneminde en önemli idari yetkiye sahip, en yüksek rütbeli görevliye verilen unvan. Koşbegi emirden sonra en çok sözü geçen kişi konumundaydı. Aynı zamanda merkez vilayet olan Buhara Vilayeti'nin de yöneticisi idi (Muhtarov, "The Mangits", s.6).

¹⁰ İngiltere kökenli, Farsça ve İbraniceye vâkıf olup, açıkça misyonerlik yapan Papaz Joseph Wolff, bir Yahudi olmasına rağmen, daha ziyade Hıristiyan inançlarını Buhara'daki Yahudilere anlatıyordu. Diğer bölgeleri de Hıristiyanlaştırmak istediğini notlarında tekrarlamak suretiyle vurgulamaktadır. Ayrıca o, kayıp on Yahudi kabilesinin izlerini Buhara'da arıyordu. Bu niyetle 1831 yılında Buhara'ya gitmiştir. 1844 yılındaki ikinci seyahatini ise, Stoddart ve Conolly'nin kaderini araştırmak için yapmıştır (von Kügelgen, *age.*, s.418).

¹¹ Alexander Burnes, Buhara'ya gönderilmiş İngiliz ajanı. 1831-1833 arasında Delhi'den hareket ederek bölgeye gelmiştir. İngilizlerin 1842'de Kabil'deki yenilgisi sırasında öldürülmüştür. 19. Yüzyılın birinci yarısında Buhara Emirliği'nin durumu hakkında ilgi çekici bilgiler bırakmıştır. (Poujol, *Dictionnaire de l'Asie Centrale*, s.65).

¹² Honigberger, "Thirty-Five Years in the East Adventures", s.65. Jean-Jacque-Pierres Desmaisons (Petr Ivanovich Demezov; d. Chambery, Sardinya Krallığı, 1807, ö. Paris, 1873) diplomat ve önemli bir Fransızca-Farsça sözlüğün derleyicisi. Desmaisons bir hekimin oğluydu; Chambery'de Royal College'a, sonra da Henry Wlangali ile Doğu dilleri okumak üzere St. Petersburg'a gitti. 1829'da Kazan'da üniversiteye girdi ve ertesi yıl burada Doğu edebiyatı alanında doktorasını aldı. Şubat 1831'de Orenburg'daki Neplyuev Enstitüsü'nde Doğu dilleri (Farsça ve Arapça) direktörü ve Eylül'de de bu şehirdeki sınır komitesi için tercüman olarak atandı. Desmaisons 1834'te Müslüman bir tüccar gibi gizlenerek Buhara'ya gönderildi; Rusla-

Onun suçsuz bulunmasında Honigberger, Desmaison'un kuşbeyine getirdiği hediyelerin etkili olduğunu iddia etmektedir.

Bu çerçevede Desmaisons da Honigberger hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilere Honigberger'in seyahatnamesinde yer verilmemektedir. Desmaisons kendisinden birkaç hafta sonra Buhara'ya gelen Honigberger hakkında kuşbeyinin şüpheleri bulunduğunu, onu İngiliz casusu olarak gördüğünü yazmaktadır. Kuşbeyinin doktorun Hindistan'a geri dönmeye niyetli olduğunu düşündüğünü ifade etmekte, ancak doktorun kendisine Rusya'ya gitmek isteğini belirttiğini yazmaktadır. Kuşbeyinin gülerak doktora gitmek için hazır olması gerektiğini hatırlattığını belirten Desmaisons, bunun sebebinin Kabil'e giden kervanının hareket etmek üzere olduğunu vurgulamaktadır. Doktorun Semerkand'ı görmek istemesine rağmen, yoldaki tehlikelerden dolayı bundan vazgeçtiğini, hizmetçisi olan Afgan asıllı Said Mehdi'yi Semerkand'a göndermeye karar verdiğini de belirtmektedir. Ancak durumu öğrenen kuşbeyinin bu karardan dolayı kuşku duyduğu ifade edilmektedir. Kısa bir süre sonra kuşbeyi üç gün sonra bir kervan ile Desmaisons'un Rusya'ya gideceğini ve Honigberger'in bu kervana dâhil olabileceğini belirtmiştir. Honigberger yine de kervanının güvenliğinden endişe ettiğini, bunun için bir süre daha Buhara'da kalmak istediğini kuşbeyine bildirmiştir. Kuşbeyi bu düşünce karşısında şaşılacak bir teklifle bir buçuk ay sonra bir büyük kervanının gideceğini, bunu beklemesi gerektiğini ve isterse Semerkand'ı ziyaret edebileceğini doktora söylemiş, o da bu teklifi kabul etmiştir.¹³ Dr. Honigberger hakkında kuşbeyinin önemli kuşukları olduğu bu satırlardan anlaşılmaktadır.

Honigberger'in yazdıklarına dönersek, Buhara'ya izinli olarak girenlere uygulanan önemli bir yasak da, gördükleri ile ilgili not tutma yasağı idi. Honigberger, bu ilkeye uydüğünü belirtmektedir. Daha sonra Buhara'ya gelen iki İngiliz subayı Stoddart ve Conolly¹⁴ ile ilgili bilgi vermekte, Dr. Wolff'dan öğrendiği bilinen birkaç husustan söz etmektedir.

Honigberger bundan sonraki kısımda özellikle sağlık hizmetleri konusuna odaklanmış görünmektedir. Yabancılar yasak olmasına rağmen, hekim olduğu için kuşbeyinin emriyle Buhara-i Şerif'in tüm pazarlarından at ile geçme izni almış, yanına bir görevli verilmiştir. Buna rağmen Honigberger, özellikle bazı medrese öğrencilerinin kendisine karşı fanatik tavırlar sergilediğini de anlatmaktadır. Tedavi ettiği bir medrese öğrencisinin ölümünden dolayı bazı çevreler tarafından suçlanmıştır. Bu hadise idrar kesesinden taş çıkartma operasyonudur. Bu ameliyatı gerçekleştirirken Honigberger, ameliyatı yapma konusuna hastanın durumu dolayısıyla pek sıcak durmadığını, ancak kuşbeyinin ısrarı üzerine böyle bir işe giriştiğini anlatmaktadır. Honigberger, ameliyatın sonucunda kendisinin hasta yakınları tarafından suçlanmasının önüne geçmek üzere, hastanın kendisi ve kardeşine bir muvafakatname imzalatmış ve bu izin belgesi kadı, kuşbeyi ve emir tarafından da tasdik

rın ilhak etmek istedikleri hanlıktaki siyasi ve ekonomik durum hakkında pek çok rapor sundu. Başarısından dolayı St. Anne nişanı, 3. Derece ve 3000 ruble ile ödüllendirildi. 1873'de Paris'te öldü (Poujol, *age.*, s.331). Desmaisons hakkında ayrıca bakınız: Zarcone, **Yasak Kent Buhara**, s.27-37).

¹³ Demezou, Vitkeviç, **Zapiski o Buharskom Hanstve**, s.48-49.

¹⁴ Buhara hanı tarafından 1842'de casus oldukları iddiası ile idam edilen iki İngiliz subayı.

edilmiştir. Bu çerçevede hastanın ameliyatının zor geçtiğini belirten Honigberger, hastanın tevekkül içinde davrandığını, kardeşinin de ona yardımcı olduğunu belirtmiştir. Ameliyata gözlemci olarak bazı kimselerin katıldığı anlaşılmaktadır.

Ameliyat sonrasında kuşbegi ile temas kuran Honigberger, ondan hakiki (İran mummyaisi) isteme fırsatı bulduğunu belirtmekte, bu ilacın yaralar ve kemik kırılmaları için İslam (Arap) tıbbında özel bir madde olarak kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁵ Bu ifade ve daha sonraki bilgiler çerçevesinde kuşbeyinin ilaç piyasasına müdahil olduğunu söylemek mümkündür. Onun tanımlaması ile herşeyin hâkimi konumundaki bu görevli, ilaç ticareti ile de uğraşmaktadır. Ancak eserde kuşbeyinin tıp bilgisinin olmadığına vurguda bulunmaktadır. Buhara’da eczacılık ve tıp ile ilgili konularda bilgi veren Suhareva, şehirde şifalı bitkilerin satıldığı yerlerin attarlar olduğunu ve bu attarların büyük bir ihtimal ile 11. yüzyıldan itibaren Buhara’nın Dâr-i Attarân Kapısı yakınındaki çarşıda bulunduğunu ve bu ürünleri satanların eczacı ve hekim olarak da görev yaptıklarını ve ilaçları kendilerinin hazırladığını belirtmekte, şifalı ürünlerin Hindistan ve İran üzerinden Buhara’ya getirildiğini vurgulamaktadır. Bu bölgelerden tıbbi ürünleri Fars kökenli tacirler getirmekteydi. Tacirler genellikle Şifler için kutsal bir kent olan Meşhed’e giderken bu yolla yol masraflarını da karşılamış oluyorlardı. Bu attarları gören Rus bilgin Semenov, yaşlı ve tecrübeli kişiler olduklarını, reçetelerin yer aldığı kitapları incelediklerini, hekim statüsünde yer aldıklarını, çeşitli tıbbi karışımları hazırlayan ve ezen gençlerin de bu yaşlı eczacı-hekimlerden yararlandıklarını müşahade etmiştir.¹⁶

Honigberger’in eserinde kuşbeyinin emirin mahremi olduğuna da işaret edilmekte, emirin yiyeceklerinin hazırlanmasından onun sorumlu olduğu, yemeklerinin zehirlenme ihtimaline karşı kuşbeyinin tattığı, kontrol edilen yemekleri sadece kendisinde ve emirde anahtarı bulunan bir kilitli sepete koydurduğu belirtilmektedir.

Honigberger bu çerçevede emiri de tedavi etmiştir.¹⁷ Safra ile ilgili rahatsızlığı olan emire kusturucu bir ilaç tedavisi uygulayan, bunun yararlı olduğunu yazan Honigberger, kuşbeyinin bu tedavide kullanılan reçetenin ne olduğu konusunda kendisinden bilgi almaya çalıştığını belirtmektedir. Yanında çeşitli ilaçlar da bulunan (muhtemelen Honigberger bu ilaçları satmaktaydı) Honigberger’den kuşbeyi tartar sökücü, daha önceden Buhara’yı ziyaret eden Dr. Gerard’dan öğrendiği kinin ve bunun yanında fosfor da talep etmiştir.

Buhara’da kaldığı süre içinde emirin akrabalarından birisinin astım hastalığı ile de ilgilenen Dr. Honigberger, zayıf bir bünyeye sahip olan bu kişiyi de iyileştirdiğini belirtmektedir. Kuşbeyinin onun çalışmalarından memnun olduğunu ifade eden Honigberger, vücutta

¹⁵ Honigberger, *age.*, s.68.

¹⁶ Suhareva, *Buhara XIX-Naçalo XXV veka*, s.253.

¹⁷ Honigberger’in Buhara’yı ziyaret ettiği dönemde başta Nasrullah Han (1827-60) bulunmaktadır. Çok sert bir yönetici olan Nasrullah’ın asıl hedefi kabileler arasındaki ayrılığa son vermektir. Bu hedefini yerine getirmek için kendisine bağlı güvendiği kişileri taşra valisi olarak atamış ve büyük bir kısmı yerleşik halktan seçilen piyadelerden oluşan ve topların da dâhil olduğu ateşli silahlarla donatılmış daimi bir ordu kurmuştur (Bregel, “The New Uzbek States”, s.397).

taşın nasıl oluştuğunu kuşbeyinin sorduğunu ve bu cevapla ilgili daha önce başından geçen bazı olayları anlattığını nakletmektedir.¹⁸

Buhara'daki hastalıklar ve tedavi yolları konusunda bilgi veren Dr. Honigberger, özellikle Gine kurdu olarak adlandırılan kurtçuğun insan vücuduna verdiği zarar üzerinde durmaktadır.¹⁹ Buhara'da bu hastalığa çokça rastlandığını ifade eden Honigberger, Kabil'de de böyle bir hastasını ameliyat ettiğini, bu bölgeye bir kesik attığını ve yarayı birkaç gün açık bıraktıktan sonra, şişmiş kısımların balmumu yağı ile sürüp sargılanması sonucu hastanın tamamen iyileştiğini ifade etmektedir. Balmumundan distile edilmiş yağın, Doğulu hekimler tarafından inme, kasılma, şişme, yaralanma, kaşıntı, güçsüzlük, soğuk algınlığı ve kolera gibi vakalarda uygulandığını belirten Honigberger, sargılamanın güneş ışığı altında yapıldığını, kolera tedavisi sırasında ise sıcak et suyu içirildiğini, kilimlere sarılmış sıcak tuğlaların ayak tabanlarına uygulandığını, daha sonra da terlemeyi sağlamak için yün örtülerle hastanın sarıldığını belirtmektedir. Türkmenlerin terletme tedavisinin de Buharalı hekimler tarafından sıkça kullanıldığına da yer verilmektedir. Tıbbın bu yolla basit ve ucuz bir şekilde gerçekleştirildiğini yazan Honigberger, bu durumun hiçbir imkânın olmadığı durumlarda uygulanabileceğini de ifade etmektedir.²⁰ Tedavide buğdaydan da yararlanıyordu. Buğday yedi kere eleniyor, birkaç kere yıkanıp süzülüyor; süzölmüş su yarıya inene kadar kaynatılıp, sarımsak ve badem yağı eklendikten sonra ılık bir biçimde içiliyordu. Bu tedavi hastalar kötü bir ruh tarafından ele geçirildiğine inanıldığı hallerde gerçekleştiriliyordu. Bu bilgi tıbbi folklor açısından oldukça önemli bir not olarak karşımıza çıkmaktadır.

Honigberger, kısa zamanda Buhara'da belli bir nüfuza sahip olduğunu ve bu nüfuzunu kendileri için kullanmasını isteyen iki Astarhanlı Ermeni ile karşılaştığını belirtmektedir. Bu

¹⁸ Honigberger, *age.*, s.69.

¹⁹ Bu diğer seyyahların da bahsettiği rişte olmalıdır. Olufsen, bu konuda şunları yazmaktadır: “Kurtçuklar içilen su ya da kaynatılmamış besin maddeleri ile vücuda girer ve burada, derinin altında, uzun ve beyaz bir ip şeklinde görünerek gelişmeye başlar. Vücudun bazı yerleri, özellikle bacaklar, kaşınır. Şayet kurtçuk baş bölgesinde ise hastalık daha zararlı bir hale gelir; sonra yaranın olduğu yerde kırmızı bir benek belirir, kurdun başının olduğu yer apse yapar ve ateşle birlikte şiddetli ağrılar ortaya çıkar. Bu durumda Buharalılar bir berbere giderler. Berber kurdun başını ezerek dolayıp çıkararak küçük aletlere sahiptir. Şayet berber tecrübeye sahipse operasyon başarı ile gerçekleşir ve hasta iyileşir. Fakat kurtçuk operasyon sırasında parçalanırsa hastalık devam eder ve son derece ağrılı iltihaplanma başlar. Bu durumda operasyona devam edilir. Buharalılar genellikle vücutlarında 10 ile 20 arasında değişen kurtçukla dolaşır ve rişterinin vücutlarında kalmasından hayli rahatsızlık duyduklarını söylerler. Avrupalılar bu hastalıktan korunmak için her zaman suyu kaynatırlar veya dinlenmeye bırakırlar. Ancak Avrupalılar bu hastalığı tahminen kaynatılmamış suyla yıkanan ya da besinlerden bu laşan birilerinden kapabilirler. Bazen hastalık Buhara'yı terk ettikten altı ay sonra görülür ve Avrupalı doktorlar rişteyi nasıl çıkaracaklarını bilmediğinden yabancılar tedavi olmak için Buhara'ya geri dönerler. Bir yara izi ile sonlanan operasyonlar pek çok yüzü çirkinleştirir. Buhara'daki çok sayıdaki çirkin yüz, hastalığın sıklıkla tekrarlandığını göstermektedir. Bu hastalığa Kermine ve Karşı'de Buhara'ya nazaran daha az rastlanır.” (Olufsen, *The Emir of Bokhara and his Country*, s.443-445).

²⁰ Honigberger, *age.*, s.71.

adamlar bir mirastan pay almak için Buhara'ya geldiklerini ancak burada olumsuz şartlarla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmişler, mirastan pay alamayacaklarının kuşbeyi tarafından kendilerine bildirildiğini, Buhara'da ağır borç yükü altına girdikleri için de sıkıntılarının fazlaştığını söylemişlerdir. Honigberger, kuşbeyi nezdinde yaptığı teşebbüslerle bu iki kişinin kefaletini ödeyerek, onları da arabasına aldığını yazmaktadır.

Buhara'dan ayrılma zamanı geldiğinde bir argamak cinsi at alan Honigberger'e göre, gümüş gemliği, Buhara yapımı eyeri, süslemeleri ve diğer aksesuarlarıyla bu hayvanın görünüşü muhteşemdi. Bu asil hayvan dört yaşında bir damızlıktı ve Honigberger, Avusturya İmparatoruna ülkesine sadakatının bir nişanesi olarak bu atı hediye olarak götürmek istiyordu. İsteğinin tüm Avrupa'yı geçerken 1834-1836 yılları boyunca üzerine giydiği Buhara yerli kıyafetlerini taşımak olduğunu da söylemektedir.

Honigberger, Buhara'dan Orenburg yoluyla Rusya'ya geçmiş, oradan memleketine gitmiştir. Orada bir süre kaldıktan sonra, Dr. Hahneman ile Paris'te görüşen Honigberger, Viyana'da tutulduğu koleradan kendini tedavi ederek kurtulmuştur. Sonra homeopatist tedaviyi tanıtmak için İstanbul'a gitmiş ve Pera'daki bir hastanede hastalarını tedavi etmiştir. İstanbul'da iki yıl kalan Honigberger, Ranjit Singh'in kendisini Lahor'a davet ettiğini öğrenince, bu bölgeye gitmeyi tercih etmiştir. Ancak Ranjit Singh hastaydı ve yerli doktorlarla anlaşmazlığı sebebiyle Honigberger onu yeterince tedavi edememiş ve Ranjit Singh kısa bir süre sonra ölmüştür. Honigberger, İngilizler Lahor'u ele geçirene ve onun görevine son verene kadar (1849) Lahor'da kaldı. Bu süre boyunca Hindistan'da tabiat bilgisi, arkeoloji ve yerlilerin bazı tıbbi adetlerini inceleyerek paha biçilmez bilgiler edindi. Daha sonra Avrupa'ya döndü ve çalışmalarına Avrupa'da devam etti. 18 Eylül 1869'da Kronstadt'ta öldü.

SONUÇ

Dr. Honigberger'in seyahatleri Batılı bir seyyahın Doğu'nun egzotik dünyasına girişini temsil eden örneklerden birisidir. İstanbul'dan başlayarak Hindistan'a uzanan maceralarla dolu günleri ve karşılaştığı güçlükler onun seyahatnamesinin renkli cephesini teşkil etmektedir. Bununla birlikte esas olarak tıp alanında gerçekleştirdiği çalışmaları oldukça önemli olup tıp tarihine mühim katkılarda bulunacak hüviyettir.

Bizim yoğunlaştığımız nokta olan Buhara'daki günleri ve burada kurduğu münasebetler, Buhara'nın o dönemdeki durumu ile ilgili bilgilerimize katkı sağlayacak durumdadır. Buhara ile ilgili seyahatnamelerin Rus istilası sonrası bollaşmasına rağmen, önceki dönemlere ait olan az sayıdaki seyahatnamelerden biri olması eseri önemli kılmaktadır. Buhara'da not tutma yaşağı yüzünden umulan ölçüde çok fazla bilgiye eserde rastlanılmaması söz konusu ise de, bazı bilgilerin Buhara'daki hayatın aydınlatılması yönünden oldukça önemli olduğu görülmektedir.

Bu bilgilerin içinde kuşbeyinin konumunun ne kadar etkili olduğu, emirin hükümet işlerinde tam yetkili vekilinin kuşbeyi olduğu ve emirle yakınlığı gibi hususlara seyahatnamede vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Emirliğe gelen her yabancıların ajan olduğuna ve dolayısıyla Buhara Emirliği'nin işgal edilmesi için bu kişilerin çalışma yaptığına inanılması, bir fobiye de işaret etmektedir.

Buhara’da tıp alanında oldukça sıkıntılı bir ortamın olmasının yanında, eserde tespit edilen yabancı hekimlere karşı mahalli hekimlerin ve medrese öğrencilerinin direnmeleri sadece Buhara’ya has bir özellik olmayıp, Doğu ülkelerinde yaygın görülen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- BREGEL Yuri, “The New Uzbek States : Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750-1886”, **The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age**, ed. Nicola di Cosmo, Allen J. Frank and Peter Golden, Cambridge 2009.
- DEMEZON P. İ. – VİTKEVİÇ İ. V., **Zapiski o Buharskom Hanstve**, Moskova 1983.
- HONIGBERGER John Martin, “Thirty-Five Years in the East Adventures, Discoveries, Experimentes and Historical Scetches Relating to the Puhjab and Cashmere”, **Connection with Medicine, Botany, Phamacy, Late Physician to the Court of Lahore**, Calcutta 1905.
- von KUGELGEN Anke, “Buchara im Urteil Europäischer Reisender Des 18. und 19. Jahrhunderts”, **Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries**, ed. Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dmitriy Yermakov, Berlin 1996.
- MUHTAROV A., “The Mangits”, **History of Civilizations of Central Asia**, Vol.5, Paris 2003, s.55-63.
- OLUFSEN Ole, **The Emir of Bokhara and his Country: Journeys and the Studies in Bokhara**, London 1911.
- POUJOL Catherine, **Dictionnaire de l’Asie Centrale**, Paris 2001.
- POUJOL Catherine, “Desmaisons, Jean Jacques-Pierre”, *Iranica*, Vol.VII, Fasc.3, 2011, s.331.
- SAINT-MARTIN Louis Vivien de, **Histoire des Découvertes Géographiques des Nations Européennes dans les Diverses Parties du Monde**, Paris 1846.
- SIGALÉA Robert, **Johann-Martin Honigberger: Medecin et Aventurier de l’Asie**, Paris, 2003.
- SUHAREVA A. Olga, **Buhara XIX-Naçalo XXV veka**, Moskova 1966.
- WILDER Alexander, **History of Medicine**, New Sharon 1901.
- ZARCONE Thierry, **Yasak Kent Buhara 1830-1888. Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı**, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2001.